

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԷՐԻՄԻՆԻ-ՇԻՐԱԿԸ ՈՒՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արդի հայ պատմագրության մեջ Շիրակի տարածքում ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով վկայված մի քանի իշխանությունների տեղադրության հարցում էական տարակարծություններ չկան: «Այդ երկրները» թվով վեցն են, որոնցից Կախսանեին «հատկացվում է» ներկայիս Արթիկի շրջանի, Ալտուխինեին՝ Ախուրյանի արևմտյան ափի, Անիշտեգային Արաքսի հյուսիսային ափի տարածքները, Կուրիանեն նույնացվում է այժմյան Անիի շրջանի, Գուլուտախեն՝ Ախուրյանի արևմտյան ափի հետ¹: Միաժամանակ հայ և այլազգի պատմաբանները, հիմնվելով Խորխոռյան և Սարղուրյան տարեգրությունների ընձեռած փաստերի վրա, Պատմական Շիրակը առաջնահերթորեն նույնացնում են Էրիմախի կոչվող երկրի կամ իշխանության հետ²: Այս հարցում վճռորոշ նշանակություն է ունեցել, մասնավորապես, Արգիշտի Ա (մ.թ.ա. 786-764թթ.) ուրարտական թագավորի արշավանքներից մեկի արձանագրությունը (մ.թ.ա. 775թ.) թողնված Գյումրուց 8կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Մարմաշեն գյուղից ոչ հեռու՝ Ախուրյան (Արփաշայ) գետի ձախ ափին: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվում է Էրիմախի երկիրը, որ ընկած է Կատարգա, Գուլուտախի և Ուխտերուխի երկրների միջև, Արեվիանիից (Արեղյանք-Ա.Հ.) ոչ հեռու, Էթիունիի հարևանությամբ: Բոլոր հետազոտողներն այն կարծիքին են, որ այդ տարածքը ամենից ավելի համապատասխանում է ներկայիս Գյումրու և նրա շրջակայքի հետ³:

Առաջին պատմական տեղեկությունը, որ Էրիմախի-Շիրակի մասին տալիս են ուրարտական սեպագիր աղբյուրները, թվագրվում է մ.թ.ա. 785թ.-ով: Խոսքը վերաբերում է Արգիշտի Ա-ի մի արձանագրությանը, որը պատմում է Էթիունի ցեղամիության դեմ նրա պատժիչ արշավանքի մասին: Այդ արձանագրությունը խնդրո առարկայի տեսակետից կարևոր ենք համարում մի քանի առումներով: Նախ դրանում վկայվելով, որ գրավել է Լուշա, Կատարգա, Էրիմախի, Գուլուտախի, Ուխտերուխի երկրները և հասել մինչև Արունի երկիրը, Արգիշտի Ա-ն գրավված երկրների անունների հաջորդական թվարկմամբ⁴ գծել է ուրարտական զորքերի շարժի ուղին, որոնք Ճորոխի ավազանով շարժվել են դեպի հյուսիս-արևելք, ապա Լուշա և Կատարգա երկրներով հասել Չղղր լճի հարավային ափերին, որտեղից էլ մուտք են գործել Էրիմախի-Շիրակի տարածք (Դրանից հետո նոր միայն Ախուրյանի ձախ ափով իջել են հարավ, մինչև այդ գետի՝ Արաքսի միախառնվելու տեղը, ապա անցնելով Արաքսը, ուղղություն են վերցրել դեպի հարավ-արևմուտք և ներխուժել Արաքսի աջ ափին գտնվող Ուխտերուխի երկիրը): Երկրորդ. եթե Լուշա, Կատարգա, Ուխտերուխի երկրները ուրարտացիներին հայտնի էին դեռևս Մենուա Ա-ի (մ.թ.ա. 810-786թթ.) ժամանակներից, ապա Էրիմախի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է ավելի

¹ Այդ մասին տես Ս. Հմայակյան, *Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխի դաշնության կազմում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը հանրապետական առաջին գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 22:*

² Տես Ն. Արտյոնյան, *Топономика Урарту, Ер., 1985; Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959 և արհշներ:*

³ Հ ա ր ր ի ե լ յ ա ն, *Լեհիական, Եր., 1984, էջ 7:*

⁴ Н. А р у т ю н я н, *Бяйнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топономики, Ер., 1970, стр.189-191.*

ուշ, միայն Արգիշտի Ա-ի սույն արշավանքի հետ կապված: Երրորդ, որ պակաս կարևոր չէ, հիշյալ արձանագրությունում Երիախին նշվում է որպես Արգիշտիի կողմից գրավված երկիր, ի թիվս Լուշայի, Կատարգայի և այլոց: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ ամենայն հավանականությամբ, մ.թ.ա. 8-րդ դարի սկզբներին Երիախի-Շիրակն ունեցել է ինքնուրույն ցեղապետության կարգավիճակ:

Ենթադրվում է, որ Արգիշտի Ա-ի վերոհիշյալ արշավանքը լիովին չի ծառայել իր նպատակին, որովհետև հենց նույն՝ մ.թ.ա. 785թ.-ին նա մի նոր արշավանք է ձեռնարկել հյուսիսային շրջանների (դրանց թվում նաև Երիախիի) դեմ: Տալով Արգիշտի Ա-ի դեպի հյուսիսային շրջաններ կատարած նոր արշավանքի երթուղու համառոտ նկարագրությունը, Ն. Հարությունյանը հագում է այն եզրակացության, որ «ուրարտական գործերը մարտերով անցել են մի քանի հարյուր կիլոմետր և այդպիսով ապահովել են Ուրարտու-Բիայնիլի տիրապետությունը հյուսիսի և հյուսիս-արևմուտքի մի շարք երկրների վրա»⁵: Այսինքն Արգիշտի Ա-ի երկրորդ արշավանքը դեպի հյուսիս այս անգամ լիովին ծառայել է գրավված տարածքները հնազանդեցնելու նրա նպատակին: Այս մասին է խոսում նաև հիշատակությունը այն հսկայական ավարի և գերիների, որոնց մասին վկայված է արձանագրության մեջ (Չնայած Գ.յումրուց ոչ հեռու, այժմյան Մարմաշենի մոտ թողնված վիմագիր այս արձանագրության մեջ չի նշված արքայի հայրանունը, սակայն, հետազոտողների կարծիքով՝ կասկած չի հարուցում, որ դա վերաբերում է Արգիշտի Ա-ին, որովհետև մյուս Արգիշտին հյուսիսային տարածքների գրավմամբ չի զբաղվել):

Դրանից հետո շուրջ տասնմեկ տարի վերոհիշյալ հյուսիսային երկրները և դրանց մեջ նաև Երիախին, զերծ մնաց ուրարտական նոր արշավանքներից և նույնիսկ փորձեր էր անում վերականգնելու իր ինքնիշխանությունը: Դրա պատճառն այն էր, որ, ինչպես նշում է Ն. Հարությունյանը, Արգիշտի Ա-ն այդ շրջանում ամբողջովին զբաղված էր իր հսկայածավալ տերության հարավ-արևելքի խնդիրներով, որոնք լուծելուց հետո «կրկին զբաղվում է հյուսիսային երկրների նվաճմամբ»⁶: Ըստ Խորխոսյան տարեգրության 13-րդ տարվա (մ.թ.ա. 774թ.) տվյալների, այս անգամ նա գրավում է Երիախին և Կատարգան՝ հասնելով մինչև Իշկիզուլու երկիրը⁷: Դրանից հետո դեպի Երիախի Արգիշտի Ա-ի նոր արշավանքների մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Մնում է ենթադրել, որ մինչև իր մահը նա այլևս դրա էական անհրաժեշտություն չի ունեցել:

Մ.թ.ա. 763թ.-ին ուրարտական գահն անցնում է Արգիշտի Ա-ի որդուն՝ Սարդուրի Բ-ին (մ.թ.ա. 763-735թթ.): Վերջինս թեև մ. թ. ա. 751-750թթ.-ին որոշ քայլեր ձեռնարկում է իր պետության սահմաններն ընդլայնելու ծայրագույն հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ նվաճելով Աբելյանին (Աբելյանք), Կուլխան (Կուլխիդա), Խուշանին: Արդեն հաջորդ տարում՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 749թ.-ին ամենայն հավանականությամբ նկատի ունենալով, որ խաղաղ գոյության ավելի քան երկու տասնյակ տարիները թուլացրել են Ուրարտուի դիրքերը Երիախիում, Սարդուրի Բ-ն վերագրավում է այն⁸՝ իր արշավանքը նկարագրելով հետևյալ կերպ. «Արշավեցի Երիախի, մեկ օրվա ընթացքում Երիախի երկիրը ես գրավեցի: Հայրերի ու պապերի կառուցած ամբարները տաճարի, որտեղ և իր (արքայի) հարստությունն էր հավաքված (պահված) ... : Խալդյան տիրական հրամանով ես տաճարի 150 ամբարները գրավեցի, մարդ, կին գերի տարա, տավարը քշեցի տարա: Քաղաքներն այրեցի, երկիրն ավերեցի ...»⁹: Ըստ Սարդուրյան տարեգրության՝ դեպի Երիախի Սարդուրի Բ-ն կատարել է 8 (կամ 6) արշավանքներ, որոնցից միայն 4-ի նկարագրություն-

⁵ Նույն տեղում, էջ 197:

⁶ Н. А р у т ю н я н, *Бийнили (Урарту) ...*, Ер., 1970, стр. 233.

⁷ Տե՛ս նույնի, *Хорхорская летопись Арцишти 1-го*, ЭВ 7, 1953, УКН, текст 127.

⁸ Սարդուրյան տարեգրության իրադարձությունների ժամանակագրական կարգի մասին տե՛ս Գ. Меликишвили, *Найри-Урарту*, стр.223-230:

⁹ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, *Երիախեն Աստվածապետություն, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ*, Գ.յումրի, 1996, էջ 12-13:

ներն են հասել մեզ: Այդքանն էլ բավական է եզրակացնելու համար, որ երկրի հյուսիսում ուրարտական տիրապետությունը շարունակում էր մնալ բավականին անհաստատ, և նույնիսկ Սարդուրիի դաժանագույն պատժամիջոցները, բնակչության մեծաթիվ գերեվարումները, հսկայական ավարն ու թալանը «չեն կարողանում վերջնականորեն հնազանդեցնել Էրիախին, և որ այդ երկրի համար ուրարտացիները դեռևս շատ կատաղի կռիվներ պիտի վարեին»¹⁰: Հավանաբար Սարդուրի Բ-ի երկրորդ արշավանքը դեպի Էրիախի տեղի է ունեցել 749-747թթ.-ի արանքում, երրորդը՝ մ.թ.ա. 745թ.-ին կամ գուցե մի փոքր ուշ: Սրանց հետևանքը եղավ այն, որ Էրիախին ամբողջությամբ մտցվեց Վանի թագավորության կազմի մեջ, հետևաբար ուրարտական իշխանության ամրապնդման նպատակով երկրում կառուցվեցին ամրություններ, թողնվեցին կայագրեր: Այնուամենայնիվ ամբողջովին և վերջնականապես իրեն ենթարկել Էրիախին Սարդուրի Բ-ին չհաջողվեց: Այդ է վկայում մալ Սարդուրիի հաջորդ և վերջին արշավանքը դեպի Էրիախի մ.թ.ա. 8-րդ դարի 40-ական թվականների ավարտին: Հարավում Ասորեստանի հետ մղվող պատերազմներից անընդհատ թուլացող ՌԻրարտուի համար անչափ կարևոր էր չկորցնել իր գավաթած հյուսիսային երկրները և դրանք ամեն կերպ պահել իր գերիշխանության տակ: Ասորեստանին անցած հարավային տարածքների կորուստը Սարդուրի Բ-ն փոխարինեց դեպի հյուսիսային երկրներ մի քանի պատիչ արշավանքներով¹¹: Ի դեպ, այս վերջին արշավանքի ռազմավարը իր հսկայական չափերով «գիջում է միայն Խորխոռյան տարեգրության երկրորդ տարվա (մ.թ.ա. 785թ.) և Սարդուրյան տարեգրության մ.թ.ա. 751-750թթ. տվյալներին, իսկ ինչ վերաբերում է հյուսիսային շրջաններից (մալ Էրիախից-Ա.Հ.) քշված անասունների գլխաքանակին, ապա այն իր նախադեպը չունի ամբողջ ուրարտական տարեգրության մեջ»¹²:

Սարդուրի Բ-ի գահակալության վերջին տարիների ռազմական իրադարձությունները լուսաբանող տարեգրության հատվածները չեն հասել մինչև մեր օրերը: Հետևաբար անհնար է որոշակի պատկերացում ունենալ այս թագավորի օրոք Էրիախի կատարված նոր արշավանքների մասին: ՌԻրարտական ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում Էրիախիի (Պատմական Շիրակի) վերաբերյալ նոր տեղեկություններ չեն հանդիպում:

ЭРИАХИ-ШИРАК В УРАРТСКИХ КЛИНОПИСЯХ

____*Резюме*____

____*А. Айрапетян*____

Эриахи (исторический Ширак) в урартских источниках впервые упоминается в клинописи об одном из карательных походов Аргишти I в Этиуни (785г. до н. э.), которая позволяет также предположить о существовании в это время Эриахи-Ширака как самостоятельного племенного объединения. После этого в течение долгого времени Аргишти I занимался в основном усмирением южных территорий своего огромного государства Урарту, и Эриахи был повторно завоеван им лишь в 774г. до н.э..

Дошедшие до нас описания четырех из многочисленных походов его наследника Сардури II в Эриахи свидетельствуют об ожесточенных войнах, безжалостных мерах наказаний, многочисленных пленениях и расхищениях огромного масштаба, которым периодически подвергалась эта чрезвычайно важная для Урарту северная страна до 40-ых гг.VIIIв. до н.э..

¹⁰ Н. А р у т ю н я н, *Бийнили (Урарту) ...*, Ер., 1970, стр. 258.

¹¹ Г. М е л и к и ш в и л и, *Урартские клинообразные надписи*, М., 1960, стр. 304.

¹² Н. А р у т ю н я н, *Земледелие и скотоводство Урарту*, Ер., 1964, стр. 194.